

18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINA AİT (M. 1787-1789) 3757 NUMARALI TEREKE DEFTERİNİN AMİD'DEKİ SOSYAL VE EKONOMİK HAYATA DAİR DÜŞÜNDÜRDÜĞÜ BAZI HUSUSLAR

Ercan GÜMÜŞ*
Veysel GÜRHAN**

Öz

Bu çalışmada 1787-1789 yıllarında Diyarbekir/Amid mahkemesine ait ölüm kayıtlarının tutulduğu 3757 numaralı tereke defterinin verileri esas alınmıştır. Burada kayıtlı 175 tutanakta ölen kişilerin sahip olduğu servet, cinsiyet, din, meslek ve unvan gibi hususlar üzerinden bazı değerlendirmeler tablolara dökülmek suretiyle ele alınmıştır. Ayrıca, Amid'de yerleşik olan ve dışarıda ölenlerle buraya dışarıdan gelen ve kırsal yerleşim alanından gelenlerin profilleri üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Anlatılan hususlardan hareketle bu yıllarda şehirdeki sosyo-ekonomik tablonun resmedilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Amid, tereke, mîras, gurus, zimmî.

SOME CONSIDERATIONS CONCERNING THE SOCIAL AND ECONOMIC IMPLICATIONS OF LIFE IN AMİD ACCORDING TO THE 3757 NUMBERED TEREKE REGISTERS BELONGS TO SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY (1787-1789 A.C)

Abstract

This study is based on the data gained from tereke registers of second half of the 18th century numbered 3757 in which the death records were kept. In the study some evaluations are made by means of tabulation through the wealth, gender, occupation and title aspects of the dead people registered in 175 reports. Besides, it was tried to focus on the profiles of the people migrated from countryside and on the people who lived in the Amid but died outside of it. From this point of view it's aimed to depict a socio-economic picture of the city in the stated years.

Keywords: Amid, tereke registers, heritage, gurus, zimmî.

Giriş

Osmanlı dönemi kent tarihi çalışmalarında, inceleme konusu alanın hukuki, idari, fiziki, sosyal ve ekonomik yapısının tespit ve tanımlanmasında en mühim kaynakların başında şer'iyye sicilleri gelir. Sicil kaynaklı çalışmaların özellikle sosyo-ekonomik yapı hakkında boşlukları dolduracağı düşünülmektedir. Bu cümleden hareketle belirtmelidir ki şer'iyye sicilleri de kendi içinde tasnif edildiğinde "tereke" denen kayıt türünün ayrı bir önemi hâiz olduğu görülmektedir. "Muhallefât" da denen terekelerin kadınlara bağlı "kassâm" denilen memurlar tarafından tutulduğu, ölen kişilerin geride bıraktıkları eşya ve malların tespit ve taksimi işlemlerinin bu defterlere kaydedildiği bilinmektedir (Özcan,

Makale gönderim tarihi: 01. 03. 2016, kabul tarihi: 26.03. 2016

* Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ercangumus1977@hotmail.com

** Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, veyselgurhan@hotmail.com

2005: 407). Bu kayıtlar, ölen kişinin şahsına ait gündelik ev eşyaları, giyim kuşam ve bakım malzemeleri, süs eşyaları, ziynet, icrâ ettiği zanaat dalı veya mesleğe ait araç-gereçler, mülkünde tuttuğu gayrimenkul ve nakit gibi iktisadî varlıklar, kitap vb. sosyo-kültürel hayat hakkında ipucu taşıyan her türden eşya, mülk, köle, hayvan ve diğer tür nesnelere tespite imkân tanımaktadır. En geniş haliyle “bir şeyin bir kişi veya topluluktan diğerine geçmesi, başkasından kalan, tevârüs edilen şey” manasına gelen mîras kavramının (Aktan, 2005: 143) hukukî sahadaki en yetkili mercii kadılardır (Kankal vd., 2007: 3). Kadıların tutturduğu kayıtlar, araştırma konusu günlük hayata dair, tafsilatlı bilgi edinmeye aracılık etmektedir. Özellikle sosyal tarih çalışmalarında mîrasa konu olan her nev’i varlık, ele alınan yıl ve coğrafya hakkında önem arz eder.

Çalışmada ele alınan Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki Diyarbakır Şer’iyye Sicili (Bundan sonra DŞS) 3757 numaralı defter (Milli Kütüphane Kataloglarındaki numarası ise 364’tür), 1202-1203 hicrî yıllarına aittir ve bunun miladî karşılığı 1787-1789 yıllarıdır. Anılan bu defterde 175 tereke kaydı mevcuttur.

Çalışmada terekelerde kayıtlı bilgiler cinsiyet, meslek, unvan ve zenginlik hususlarıyla/başlıklarıyla değerlendirmeye tâbi tutulmuştur/alınmıştır. Böylece incelemenin kapsamı fazla dağıtılmadan terekelerdeki bilgileri doğrudan kullanmak söz konusu olabilecektir. Ayrıca elde edilen bu bilgiler, yer yer alanda yapılmış benzer çalışmalarla mukayese edilerek benzerlik ve karşıtlıkların vurgulanması da amaçlanmaktadır.

Alanda daha önce kaleme alınmış mühim bir çalışmada bu yüzyıl için zenginliğin ölçütü 1000 guruş olarak önerilmiş ve bu sınır, referans alınmıştır (Canbakal, 2009: 122). Çalışmamızda servet bahsi bu veri bağlamında bir tabloya yansıtılmış ve burada 4 aralık oluşmuştur. Burada 0-100 guruş arası yoksullar, 100 ve 1000 guruş arası orta tabaka, 1000 guruş ve üstü zenginler olarak değerlendirilirken, borcu terekesinden fazla olanlar “müflis” olarak mütalâa edilmiştir.

Bu defterde küçükten büyüğe doğru “para” ve “guruş” denen iki tür para birimi yer almaktadır. 175 kaydın hiçbirinde “akçe” ye rastlanmamıştır. Muhtemelen akçe bu yıllarda tedavülde değildir. Belgelerde “guruş” olarak ifade edilen paranın gerek yalın bir ifade olarak kullanılmış olması, gerek parasal karşılığı gibi hususlardan tedâvüle bu yüzyılda giren “yeni Osmanlı kuruşu” olduğu düşünülmektedir. Çünkü önceki yıllara ait defterlerde “esedî” ya da “riyalî” guruş kavramları sık sık rastlanılan bir ifade iken bu kayıtlarda sadece guruş ifadesi kullanılmıştır. Defterde para birimleri verilirken 1 guruşun 40 paraya denk geldiği anlaşılmaktadır.¹

¹ “1703 yılında yaklaşık 8 dirhem ya da 25 gram ağırlığında bir sikke ve bunun kesirleri üretildi. ... Yeni düzende Osmanlı kuruşu 40 para ve 120 akçeye eşit kabul edildi. Yeni kuruşlar altı dirhem bir çeyrek ya da 20,0 gram ağırlığındaydılar ve yüzde 60 gümüş içeriyorlardı.” (Pamuk, 2012: 175). Esedî ve Riyalî guruş kavramlarının ilki aslan amblemlili Hollanda taleri, ikincisi ise İspanya’nın 8 reallik gümüş parası için kullanılmıştır (Pamuk, 2012: 107). Esedî ve Riyalî guruşların 1650 ile 1750 yılları arasında Diyarbekir’e ait şer’iyye sicillerinde sıklıkla kullanıldığı görülmüştür.

Terekelerde mîras bırakılan yekûn belirtilirken tereke sahibinin öldüğü an bıraktığı toplam mîras ya da diğer bir ifadeyle sahip olduğu servet miktarı esas alınmıştır. Yani tehiz, tekfin, mahkeme harcı vb. gibi masraflar mîrastan düşülmeden ele alınmıştır.

Anılan hususlardan hareketle çalışmada kullanılan belgelerde meslek, unvan, cinsiyet ve dinî vasıflarla değerlendirmeye alınan kişilerin öldükleri sırada sahip oldukları servet de verilecektir. Böylece okuyucuların servet ve kişi bilgilerine kolay ulaşması ve değerlendirmesine imkân sunulduğu düşünülmektedir.

I- 1787-1789 Yıllarında Ölen Diyarbekirliler'in Sosyo-ekonomik Profili

Defterin genel değerlendirmesi yapılacak olursa 175 kayıttan 58'inin Zımmîlere ait olduğu görülecektir. Bu sayının defterdeki genele oranı % 33,2'dir. Müslüman sayısı 117'dir ve bunun deftere oranı %66,8'dir. Cinsiyet farklılığına dayalı bir değerlendirme yapılacak olursa erkeklere ait belge sayısının 126 olduğu ve bunun da % 72'ye karşılık geldiği belirtilmelidir. Kadınlara ait belge sayısı ise 49 olup bunun da defterdeki erkeklere oranı % 28'dir.

Tablo 1: DŞS-3757 Numaralı Defterdeki Tereke Sahiplerinin Servet, Din ve Cinsiyetlerine Dair Tablo²

	Sayı	Cinsiyet		Din	
		erkek	kadın	Müslüman	Gayrimüslim
Düyûnu terekesinden ezyed	8	8	-	6	2
100 g. altı	44	28	16	30	14
100-1000 g. arası	91	67	24	59	32
1000 g. ve üstü	30	23	7	20	10

175 terekenin kayıtlı olduğu defteri, yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere, tasnif ettiğimizde ana hatlarıyla şu hususlar dikkat çekmektedir: İlk sütunda görüleceği gibi öldüğünde müflis durumda kabul edilebilecek 8 kişi tespit edilmiştir ve bu durum defterde

² Belirtilmesi gereken müphem bir husus ta bu defterdeki kayıtların 2 yıl boyunca Amid'de hayatını kaybedenlerin hepsini kapsayıp kapsamadığıdır. Benzer çalışmalarda kadı defterlerine askerî muhallefatin kaydının zorunlu olduğu, sivillere ait tereke davalarının ise dava konusu edildiğinde getirildiği belirtilmektedir (Özcan, 2005:406; Er, 2009: 369). Sivillere ait terekelerin dava konusu edilmesi halinde terekeye kaydedilmesi hakkındaki bu bilgiyi bir olgu olarak iddia etmek güçtür. Nitekim başka bir çalışmada "Mîras hukukunda yegâne merci kadı veya nâibdi." (Taş vd., 2006: 3) ifadesiyle tereke taksiminin kadı yetkisinde olduğu belirtilmiştir. Ancak anlaşılacağı üzere sayı ve oran açısından ele aldığımız veriler sadece bu deftere ait gerçekliğe dayanmaktadır. Anılan yıllarda şehirde ölen insan sayısı defterdekinin üstünde olmalıdır.

“Düyunu terekesinden ezyed olan”³ şeklinde ifadesini bulmuştur. Bu hususun defterdeki yekûne ortalaması % 4,5’tur. Bunların hepsi erkektir: 6’sı Müslüman, 2’si Zimmîdir. İçlerinden birinin hacı unvanına sahip olduğu görülmektedir (32b-3, Safer 1203). Aralarında kadın bulunmaması dikkate değerdir. Bu durum bir taraflıyla kadınların borç ve alacak-verecek ilişkilerinde daha kapalı-pasif bir konumda bulunduğu işaret etmektedir.

100 guruş altında tereke bırakanların sayısı 44 olup bunun genele oranı %25.1’dir. Defter bağlamında bu aralığı “yoksullar” şeklinde değerlendirmek mümkündür. Yoksulların 16’sı kadın iken 28’i erkektir. 16 kadının 4’ü Zimmî, 12’si ise Müslüman’dır. Kalan 28 kişi erkek olup 10’u Zimmî iken 18’i Müslümandır. Dinsel bir tasnifte yoksul 44 kişinin 30’u Müslüman olup % 68’e tekabül ederken, geri kalan 14 Zimmî % 32’ye karşılık gelmektedir.

Bu aralıkta tereke bırakanlar arasında dikkat çeken bazı meslekî ve dinî unvanlılar bulunmaktadır. Unvanları üzerinden sosyal gruplara dair değerlendirmeler yapmak mümkündür. Örneğin İpekoğlu hanında hayatını kaybeden Siirtli tüccar Hasan bin Hacı Hüseyin’in terekesinde mîras bıraktığı yekûn 50 guruştur (4a-2, Şaban 1202).

Dikkat çeken diğer bir tereke ise değirmenci unvanına sahip Yakob Zimmînin bıraktığı mîrastır. Öldüğünde vârislerine 41 guruş değerinde mîras bırakmıştır (8b-3, Ramazan 1202).

Bu aralıkta değinilecek son örnek ise 88 guruş mîras bırakan keşiş unvanlı Beşşore veledi Yakob Zimmîye ait terekedir (35b-2, Safer 1202).

Şunu da belirtmek gerekir ki bu aralıkta “hacı” unvanına sahip tek bir kişi tespit edilmiştir. Bilindiği üzere bu sıfat İslâm toplumlarında en yaygın unvanlardan biri olup, sadece zengin Müslümanlara farz olan “hac” farîzasının yerine getirilmesi ile edinilmektedir. Araştırmacılar hacı unvanının her zaman hacca gitmiş olmayı ifade etmediğini, bazen saygı ifadesi olarak hac yaşı gelmiş kimseler için de kullanılabildiğini ifade etmişlerdir (Er, 2009: 371). Hacıların zengin olmak gibi bir şart taşımadığı düşünülebileceği gibi, yaşamının belli bir döneminde varsıl bir hayat sürüp hacca da giden birinin öldüğünde yoksul sayılabilecek bir durumda olduğu ve dolayısıyla geriye zengin bir miras bırakmadığı fikri akla yatkın durmaktadır.

100-1000 guruş aralığında 91 kişi bulunmaktadır. Bunun defter geneline ortalaması % 52’dir. Dolayısıyla defterin geneli içinde “orta tabaka” diye nitelendirebileceğimiz aralık burasıdır. 91 kişinin 67’si erkek, 24’ü kadındır. 67 erkeğin 45’i Müslim, 22’si Zimmîdir. 24 kadının 14’ü Müslim iken 10’u Zimmîdir. Bu aralıkta dinsel bir tasnif yapıldığında ise 59 Müslüman % 65’e denk gelirken 32 Zimmî % 35’e tekabül etmektedir.

Orta tabaka olduğu düşünülen bu aralıktaki tereke sahiplerini unvanları açısından değerlendirdiğimizde şunlarla karşılaşırız: Bu aralıkta yer alanlardan 10’u “hacı”dır. Bir

³ Borca batık olarak ölenlerin vârislerinin borcu devralamayacaklarını savunan araştırmacılar da vardır. Buna göre: “İslâm hukukunda küllî halefiyet olmadığı, yani terekeye dahil hak ve borçlara birlikte halef olma bulunmadığı için mirasçılar terekeden geriye kalan borçla sorumlu değillerdir. Böyle olunca borca batık terekelerde Batı hukukunda karşımıza çıkan mîrasın reddi olayı söz konusu edilemez...” (Aydın, 1998: 67).

başka dinî unvan olan “seyyîd”⁴ sıfatını haiz tek bir kişi vardır. Bu kişi 355 guruş mîras bırakan Seyyîd Ali bin Abdullah’tır (43b-2, Rebiülevvel 1203). Diğer bir dinî unvan olan “hâfız”lığa ait örnek olmak üzere Hâfız Ömer bin Ali adında birisi 532 guruş mîras bırakmıştır (27a-3, Muharrem 1203). Hem dinî hem meslekî bir unvan olan “molla” tanımlamasına sahip iki kişi bulunmaktadır. Bunlardan ilki Molla Latif bin Osman’dır ve terekesinden vârislerine 482 guruş kalmıştır (42b-2, Rebiülevvel 1203). İkincisi ise aynı zamanda ticaret de yaptığı düşünülen Bakkal Molla Mehmed bin Mustafa’dır. Ondan vârislerine 975 guruş gibi bir servet kalmıştır (45a-1, Rebiülevvel 1203). “Efendi” unvanına sahip 4 kişi dikkat çekmektedir. Bunların geriye bıraktığı mîras ise sırasıyla 677 guruşla Şikakî aşiretinden Hacı Ömer Efendi bin Mehmed’e (10b-1, Ramazan 1202), 750 guruşla Hacı Mehmed Efendi bin Mustafa’ya (14a-1, Ramazan 1202), 390 guruşla Ahmet Efendi Bin Osman’a (35a-2, Safer 1203) ve 515 guruşla Evliyâ Efendi bin İbrahim’e (37a-2, Safer 1203) aittir. Askerî unvanlardan olduğunu düşündüğümüz “ağa” unvanını⁵ taşıyan kişilere ait durum şöyledir: Nevfel Ağa bin Abdullah vârislerine 152 guruş (8b-1, Ramazan 1202), Bağdatlı Topçular Çavuşu Kasım Ağa bin Abdullah’tan vârislerine teslim üzere beytül mâle⁶ 237 guruş (12a-1, Ramazan 1202), ağa kızı Fatma binti Hasan Ağa’dan vârislerine 375 guruş (15a-1, Şevval 1202), Ahmed Ağa bin Hasan’dan vârislerine 320 guruş (19a-2, Zilkade 1202) mîras intikal etmiştir.

Meslekî unvanlar arasında dikkat çekenler ise şunlardır: Gazzaz⁷ mesleğini icrâ eden Gazzaz Hacı Hüseyin bin Ahmed 392 guruş mîras bırakmıştır (5a-1, Şaban 1202). Tüccar Bedros veledi Kesper adlı Zimmî 132 guruş mîras bırakmıştır (8a-1, Şaban 1202). Yağmurcular şeyhi Şeyhmus bin İbrahim 150 guruş mîras bırakmıştır (9a-1, Ramazan 1202). Basmacı Heleksan veledi Enderis adlı Zimmî 909 guruş mîras bırakmıştır (28a-3, Muharrem 1203). Basmacı Zarhan veledi Bali adlı Zimmî 144 guruş mîras bırakmıştır (35b-3, Safer 1203). Dikkat edilecek olursa basmacılık mesleğine ait her iki veride de mesleği icrâ edenler Zimmîdir. Debbağ Hacı Hüseyin vârislerine 112 guruş bırakmıştır (42a-1, Rebiülevvel 1203). Neccar Mustafa bin Süleyman 300 guruş mîras bırakmıştır (44b-1, Rebiülahir 1203). Bakkal Molla Mehmed bin Mustafa daha önce de değinildiği üzere 975 guruş mîras bırakmıştır. Son olarak Dikici Mehmed bin İsmail’in vârislerine 543 guruş bıraktığı kaydedilmelidir (47b-1, Rebiülahir 1203).

Giriş bölümünde de değinildiği üzere, tereke defterinde 1000 guruş ve üstü mîras bırakanları zengin kabul etmek mümkündür. 175 terekenin 30’u bu aralıktadır ve bu sayı toplama göre % 17,1’e tekabül eder. Bunlardan 3’ü 5000 guruşun üstünde servete sahiptir. Bu üç kişi Müslüman ve erkektir. 30 kişinin 23’ü erkektir ve bunların 14’ü Müslüman, 9’u

⁴ “Seyitler peygamber neslinden sayıldığından imtiyazlıdır; vergi ödemezler.” (İnalçık, 1998: 13).

⁵ Eyüp sicilleri bağlamında bu unvanın sıradan ve herhangi bir vasıf taşımayan erkekler tarafından hatta saygı amacıyla ev hizmeti gören kişiler için dahi kullanıldığına da değinilmiştir (Faroqhi, 1998: 39). “Ağa tabiri, Osmanlı Devleti’nde ordu, saray memuru ve mensupları için kullanıldığı gibi halkın ileri gelenlerine, esnaf, kethüda ve yiğit başlarına da ağa denilmekte idi.” (Said Öztürk’ten alıntılanan Metin, 2013: 373). Ancak Amid sicillerinde bu unvanın ağırlıkla askerî sınıf temsilcileri tarafından kullanıldığı düşünülmektedir.

⁶ “Ölen kişinin mirasçısının olmadığı hallerde tereke beytül mâle intikal ederdi.” (Özcan, 2005: 406). Ölüm dışındaki kayıp vb. hallerde de ölenin terekesi mirasçılar bulunana kadar beytül mâle emanet alınmaktaydı.

⁷ İplik ve ipek işleyen esnaflardır (Gürhan, 2012: 251).

ise Zımmîdir. 30 kişinin 7'si kadındır ve 6'sı Müslüman iken 1'i Zımmîdir. Dinsel bir tasnif yapıldığında bu aralıkta 20 Müslüman ve 10 Zımmî görülmektedir. Bu aralıkta Müslümanlar % 66,7 iken Zımmîler % 33,3'tür.

Zenginler arasında “hacı” unvanına sahip 4 kişi bulunmaktadır. Yukarıda orta tabakada bu unvanın kullanımı 59 Müslüman arasında 10 iken burada 20 Müslüman arasında 4'tür.⁸ Diğer bir dinî unvan olan “seyyîd” sıfatını haiz 2 kişi bulunmaktadır. Bunlardan İpekçi Seyyîd Abdulgani bin Mehmed Emin, 1500 guruş mîras bırakmıştır (5b-1, Şaban 1202). Diğeri ise Seyyîd Ahmed bin İsmail olup ondan kalan mîras ise 1483 guruştur (21a-2, Zilkade 1202). Bu kişilerin dinî statülerinin ve vergi sistemindeki muafiyet ayrıcalıklarının kendilerine servet sağlamada avantaj kazandırmış olması muhtemeldir. “Molla” sıfatını taşıyan iki kişi bulunmaktadır. Bunlardan ilki Çubukçu Molla Ahmed bin Kenan'dır ve vârislerine 1220 guruş bırakmıştır (10a-2, Ramazan 1202). Diğeri bu defterdeki en zengin kişi olduğu anlaşılan Bakkal Molla Mehmed bin Ahmed'dir ve 13.536 guruş mîras bırakmıştır (24a-2, Zilhicce 1202). “Efendi” unvanına sahip iki kişi vardır. Bunlardan ilki 5434 guruş mîras bırakan Pamukçu Hüseyin Efendi bin Mehmed (1b-1, Receb 1202) iken diğeri Ömer Efendi bin İsmail'dir ve 2251 guruş mîras bırakmıştır. Zenginler arasında askerî unvanlardan “ağa” sıfatını taşıyan 4 kişi bulunmaktadır. İlki Fatma binti İsmail Ağa adlı ağa kızıdır ve vârislerine 4418 guruş gibi ciddi bir mîras bırakmıştır (40a-1,Rebiülevvel 1203). Hasan Alemdar bin Ali adlı kişi 2398 guruş (41a-2, Rebiülevvel 1203), Mercimekzade Ahmed Ağa bin elhac Mustafa Ağa ise 3782 guruş (44a-1, Safer 1203) mîras bırakmıştır. Dördüncü olarak 9361 guruş gibi defterin en yüksek ikinci terekesi Kukukî Hacı İsmail Ağa bin Bâli'ye aittir (49a-2, Rebiülevvel 1203).

Zenginler aralığındaki meslekî unvanlar da dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki Yorgancı Hacı İsmail bin Ali'dir ve terekesi 2131 guruştur (6a-1, Şaban 1202). Bakkal Atem veledi Tohman adlı zımmî 4447 guruş mîras bırakmıştır (22b-2, Zilkade 1202). Bakkal mesleğini icrâ eden ve yukarıda değinilen Mehmed bin Ahmed 13.536 guruşluk servetiyle defterdeki en zengin kişidir. Mesleğinin bu servette katkısı olduğu muhakkaktır. Yine yukarıda ele alınan Pamukçu Hüseyin Efendi bin Mahmud 5434 guruş terekenin sahibidir ve bu servette mesleğinin getirisi rol oynamış olmalıdır. Kelekçi⁹ Ömer bin İbrahim mîras olarak 1273 guruş mîras bırakmıştır (25b-1, Zilhicce 1202). Kavaf¹⁰ Bogos veledi İstemigan adlı zımmî vârislerine 1036 guruş bırakmıştır (33b-1, Safer 1203). İplikçi Emin veledi Kesper adlı zımmî 1677 guruş değerinde terekeye sahiptir (35a-3, Safer

⁸ 1670-1700 yılları arasına tarihlenen Balıkesir şerîye sicillerinde ise 171 erkek terekesinden 36'sı “el-hacc” ve 5'i “hacı” olmak üzere 41 kişi bu unvanı taşımaktadır (Er, 2009: 371).

⁹ Nehirlerde özellikle Dicle Nehrinde kullanılan bir sal olup şişirilmiş tulumlar üzerine kurulurdu (Şemseddin Samî, 2007: 1177). Evliya Çelebi'nin anlatımlarından öğrendiğimiz kadarıyla Amid'den başlayan kelek seyahati sırasıyla Cizre, Musul ve nihayet Bağdat'a kadar devam ederdi (Bruinessen, 1997: 289).

¹⁰ “Kundura ve terlik gibi ayakkaplarını hazır olarak satanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.” (Pakalın (1971), C. 3; 214). Ayrıca ucuz ayakkabı yapıp satan kimseler için kullanıldığı da kaydedilmiştir (<http://www.uludagsozluk.com/k/kavaf/> 25.01.2016 tarihinde ulaşıldı).

1202). Kürekçi Avro veledi İlya adlı zimmî 1996 guruş bırakmıştır (39b-1, Safer 1203). Son olarak Tüccar Mehmed bin Ali'nin bıraktığı 1914 guruş değerindeki mîrasa değinmek gerekmektedir (46b-2, Rebiülahir 1203). Buraya kadar olan meslekî unvanlılar arasında Zimmîlerin yoğunluğu önem arz etmektedir (Genele oranı % 30-35). 16. yüzyılda yapılan iki ayrı tahrir göre Amid'deki Zimmî oranı % 41 civarındadır (İlhan, 2000: 93). Zimmîlerin oranındaki bu yakınlık bize burada bunlara yönelik ağır vergi yükü ya da dinî farklılıklara tahammülsüzlük gibi arizî durumların bulunmadığını, bu kimselerin “ehl-i zimmet” olarak yaşayabildiklerini göstermektedir.¹¹

Yukarıdaki meslekî unvanlara bakıldığında bakkal esnafının 18. yüzyılda Amid'de ekonomik açıdan yüksek gelirlere sahip oldukları düşünülebilir. Görüleceği üzere defterin en zengini bir bakkal iken bir başka bakkal da 4447 guruşla zenginler arasında yer almıştır. Diğer bir bakkal ise 975 guruş terekeye sahiptir. Amid'de kaydedilmiş bu üç terekedeki bakkalların biri Zimmî, diğer ikisi ise Molla unvanına sahip Müslümanlardır. 18. Yüzyıl Eyüp hakkındaki çalışmada en yaygın olarak Eyüp'te karşılaşılan mesleğin bakkallık olduğu kaydedilmiştir. Buna göre meslek gruplarından en fazla kayıt 15 dâvâ ile bakkallara aittir. Hepsi de Ortodoks Hıristiyan olan bu bakkalların çoğu ya Rum'dur ya da Rumca konuşmaktadır (Faroqhi, 1998:43).

II- Tereke Kayıtlarına Göre 1787-1789 Yıllarında Diyarbekir'deki Şehirli-Köylü ve Yerli-Yabancı Dağılımı

İnceleme konusu tereke defterinden şehirde hayatını kaybedenlerin ikâmet durumları, şehirle bağları tespit edilebilmektedir. Bu incelemeyle defterde yer alan kimselerin şehirli mi yoksa taşralı mı olduğu tespiti çalışılmakta, dolayısıyla şehirli-köylü ve yerli-yabancılar için tanımlamalarda bulunma imkânı doğmaktadır.

Tablo 2: Mekân Âidiyeti: Şehirli-Köylü, Yerli-Yabancı

Şehirde ölen yabancı	Dışarıda Ölen Amidli	Amid'de ölen Köylü
7	18	4

¹¹ Mukayese etmek anlamında Trabzon ele alınabilir. Trabzon şehrindeki 1486-1583 yılı verileri burada aksine bir durumun bulunduğunu gösterir. Şöyle ki; Osmanlı Devleti tarafından fethinden kısa bir süre sonra Trabzon'daki Gayrimüslimler hızla Müslümanlaşmışlardır. Konuyu ele alan tarihçi bunu anılan tarihlerde yapılan 4 tahrir kaydındaki vergi ve kimlik bilgilerine dayandırmak suretiyle ispata çalışmıştır (Lowry, 2010: 18). Tarihçiye göre Trabzon'daki bu ihtidâ olgusu ihtidâ edenler için öncelikle, ağır vergi yükünden kaçış, diğer bir ifadeyle ekonomikti (Lowry, 2010: 207).

Tabloda, şehirlilerin durumu dikkati çeken ilk husustur. Defterdeki 175 kaydın 171'i şehirli profiline sahip kimselere aittir. Bu sayının defterdeki belgeye oranı %97,7'dir. Bundan hareketle bu defterin anılan dönem için Amidli profilini tespit etmekte önemli bir kaynak olduğu düşünülmektedir. Bunlardan 7'si dışarıdan gelen olup % 4'e; başka şehirlerde ölen Amidli sayısı 18 ile % 10,3'e; çevre köylerden olup Amid'de ölen sayısı ise 4 ile % 2,3'e tekabül etmektedir. Şehirde ölen yabancı sayısının bir tarafıyla şehre olan teveccühe işaret ettiği düşünülebilir. Bunun yanında, başka şehirde ölen Amidli sayısı, bu yıllarda olası bir şehirden kaçış vakasını düşündürse de ölenlerin çoğunlukla han vb. ticaret mekânlarında ölmeleri, tereke taksimâtının Amid'de yapılması ve vârislerinin hâlâ burada olması gibi sebeplerden bu hususun geçici seyahatler sonucunda olduğu, dolayısıyla ticarî işlemlerin yoğunluğuna işaret etmesi muhtemeldir.

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere Amid'de ölen köylü sayısı 4'tür. Bu, defter kayıtlarının esasında şehirli profil taşıdığını göstermesi açısından önemlidir. Bir kıyaslama yapabilmek noktasında 18. yüzyılın ortasına ait tereke defterlerinde bu husus Eyüp kadı sicillerine de yansımıştır. Eyüp, devletin merkezindeki bir semt olmasının yanında ciddi bir kırsal nüfusa sahiptir. Değerlendirilen 171 terekenin yarısından fazlası şehirlilere, azımsanmayacak diğer oranın ise "Havass-ı Refia köylüleri"ne ait olduğu belirtilmiştir. Köylü ve şehirli sayıları ise şöyle verilmiştir; "184 numaralı defterde 57 mahalleliye karşı 36 köylü; 188 numaralı defterde 46 mahalleliye karşı 31 köylü." (Artan, 1998: 52.).

Aynı yüzyılda Gebze'ye (Gekbuza) ait veriler de mevcuttur. Karşılaştırmalı bir başka değerlendirme için bu veriye de müracaat edilebilir. Buna göre 8386 numaralı defterde mevcut 72 terekenin 58'i köyde oturanlara, 14'ü ise şehirde oturanlara aittir. Anılan defterdeki kayıtlar miladî 1712 ile 1792 gibi geniş bir tarih aralığında yer almaktadır (Metin, 2013: 367-369.). Diğer bir çalışmada, 19. Yüzyılda Anadolu'daki bazı kadılikların verileri ele alınmıştır. Buna göre 276 numaralı Yalvaç Şer'iyeye Sicilinde bulunan 35 terekenin 25'i köydeki 10'u ise şehirdeki ailelere aittir. Ayrıca 10 numaralı Kırşehir Şer'iyeye Sicilinde yer alan 219 terekenin 168'i köye, 51'i şehir merkezine aittir (Köstüklü, 2008: 21-22). Son olarak 17. Yüzyılın son otuz yılını ele alan bir başka çalışmada (1670-1700) inceleme alanı Balıkesir'dir. 213 tereke kaydına dayalı bu çalışmada 134 kentli yanında 75 köylü olduğu kaydedilmiştir (Er, 2009: 370). Mukayese edilen tereke defterleri arasında Amid'e ait olan defterdeki şehirli oranının fazlalığı, şehrin eyalet merkezi olması ve ipek yolu ticaretinin mühim duraklarından biri olması gibi hususlardan mütevellit, büyük bir yerleşim alanı olduğunu, hâliyle kadının önüne gelen terekelerin ağırlıkla şehirlilerden geldiğini teyit etmektedir.

Amid'de ölen köylülerin profillerine bakılırsa bunlardan ikisi, şehrin güneyine düşen ve şehre çok yakın olan Alıpınar adlı karyeden oldukları görülür. İlk tereke sahibi Emine binti Recep adlı Müslüman bir kadındır ve vârislerine 78 guruş kıymetinde bir mîras bırakmıştır (4a-3, Şaban 1202). İkinci ise Mürdo bin Petro'dur ve o vârislerine 95 guruş gibi bir mîras bırakmıştır (28a-1, Muharrem 1203). Bu iki veriden ve daha önceki benzer çalışmalardan Alıpınarı karyesinde Müslümanlar ve Zımmîlerin birlikte yaşadıkları sonucuna ulaşılabilir. Ayrıca iki kişinin de terekesinin 100 guruş altında olması köy

hayatının servet biriktirmeye çok müsait olmadığını da düşündürmektedir. Diğer köylü profili taşıyan örneklere bakıldığında Kırtebil köyünden Şemdin bin Abdullah ve eşi Huri binti Abdullah'ın vârislerine 64 guruş (37b-1, Safer 1203), ve Biçerömer köyünden seyyîd Ali bin Abdullah'ın vârislerine 355 guruş bıraktığı (43b-2, Rebiülevvel 1203) görülmektedir.

Dışarıdan Amid'e gelenler arasında Siirtli bir tüccar vardır ve bu kişi İpekoğlu Hanı'nda vefat etmiştir (3b-2, Şaban 1202). Terekesi 50 guruş değerindedir. Bağdatlı olan Topçu Çavuşu Kasım Ağa bin Abdullah'ın 237 guruş değerindeki terekesinin beytülmâle teslim edilmesi, onun askerî vazifesi ile buraya geldiğini, ailesinin burada bulunmadığını düşündürmektedir. Muhtemelen ailesi Bağdat'tadır ve vârislerinin beytülmâlden terekesini almaya gelmesi beklenmiştir (12a-1, Ramazan 1202). Dışarıdan olup Amid'de ölenler arasında Palu'dan İbrahim bin Ali, vârislerine 22 guruş (16b-4, Şevval 1202), Bidlisli Bekçi Ali bin Hoş vârislerine 15 guruş (20a-2, Zilkade 1202), Musullu Molla Mahmud bin Abdalbaki'nin mîrası beytülmâle emanete alınmış 527 guruştur (26a-2, Muharrem 1203). Mardinli Hannarumi veledi Eshak'ın terekesi 9027 guruş değerindedir ancak borçları mal varlığından fazla olduğundan (29a-2, Muharrem 1203) Amid'de borçlu bir halde vefat etmiştir.

Amidli olup dışarıda ölen 18 kişi vardır ve defter geneline oranı % 10,2'dir. Bunlardan 8'i İstanbul'da, 2'si Şam'da, 2'si Kahire'de, 1'i Mısır'da, 1'i Halep'te, 1'i İzmir'de, 1'i İzmit'te, 1'i Ergani'de ve 1'i de Ruha'da (Urfa) ölmüştür. Yukarıda dışarıda ölen Amidliler'in ticarî faaliyet gerekçesinin kuvvetli bir ihtimal dahilinde tutulması gerekliliği vurgulanmıştı. Bu düşünceyi güçlendirecek delillerden olmak üzere ilk sırayı alan şehir İstanbul'dur. Özellikle ölenlerden birinin İstanbul'daki Yolgeçen Hanı'nda (17a-2, Şevval 1202) ölmesi buraya ticarî saiklerle geldiğini destekler. İstanbul'da ölen Seman veledi Komes adlı Zimmî vârislerine 1485 guruş (9b-1, Ramazan 1202), Hanna veledi Osib adlı Zimmî 294 guruş (13a-1, Şevval 1202), İšo veledi Ni'ami adlı Zimmî 320 guruş (13b-1, Şevval 1202), Osib veledi Bogos adlı Zimmî 145,5 guruş (15b-1, Şevval 1202), Bogos veledi Zekü adlı Zimmî 75 guruş (15b-3, Şevval 1202), yukarıda değinildiği üzere Yolgeçer hanında ölen İlyaz veledi Yohanna adlı Zimmînin borcu mal varlığından fazla, Mehmed bin Mustafa borcu malvarlığından fazla (22a-2, Zilkade 1202), Ahmed bin Abdullah borcu terekesinden fazla (29b-1, Muharrem 1203) olarak ölmüştür.

İstanbul'da hayata veda eden Amidliler'in 6'sının Zimmî olması dikkate şâyândır. Akdeniz dünyasında ticaret imtiyazının din ve dil ayrıcalıkları sayesinde Zimmîlerde olduğu bilinmektedir (Goffman, 2004: 31-35). Osmanlı memâlikindeki Ermeni, Rum ve Yahudilerin ticarî diasporaları kendi kompartımanlarından insanlarla ticaret ilişkilerini canlı ve güçlü tutmuştur. Amidli Zimmîlerin de bu avantajdan faydalanarak İstanbul-Amid arasındaki ticarî ilişkilerde yoğunlukla yer aldığı düşünülebilir. İstanbul'da bulunan diğer 2 Müslümanın ise borçlarının mal varlıklarından fazla olması yürüttükleri işlerin iyi gitmediğini göstermektedir. Ayrıca bu fasılda ele alınan 8 kişinin hiçbiri ciddi bir mal varlığına sahip değildir. Sadece ilk örnekteki Seman adlı Zimmînin malvarlığı 1000 guruşun üstündedir. Kahire'de ölen Hüseyin bin Abdullah'ın terekesi 474 guruş (4b-1,

Şaban 1202), yine Kahire’de ölen Osib veledi Mürdek’in terekesi 121 guruş değerindedir. Mısır’da şehir belirtilmeden öldüğü kaydedilen Mahmud bin Hamza’nın terekesi 220 guruştur (35b-1, Safer 1203).

Buraya kadar sayılan uzak mesafelerden bir diğeri de İzmir’dir. Burada ölen Hâfiz Ömer bin Ali 532 guruş mîras bırakmıştır (27a-3, Muharrem 1203). Yine bir başka uzak mahal olan İzmit’te ölen İgop veledi Molcan adlı Zimmî 2253 guruş mîras bırakmıştır (B-44a-2, Rebiülahir 1203). Ele alınan örneklerden ulaşılan bir başka sonuç ise anılan şehirlerin Akdeniz ticaretinde limanlara sahip yerler olmasıdır. Buradan hareketle Amidli tüccarların ağırlıkla Akdeniz liman şehirlerine doğru hareket ettikleri düşünülebilir.

Amid’den yakın diyarlara gidenlerin terekeleri incelendiğinde ise Şam’ın ilk dikkat çeken yerler arasında olduğu görülmektedir. Dışarıda ölen 18 Amidli’nin 2’si Şam’da hayatını kaybetmiştir. Bunlardan ilki Derbaz bin Resul’dur ve bu kişi borçlu ölmüşken (15a-2, Şevval 1202), diğeri bir tereke sahibi, Molla Mahmud bin Abdülbaki’nin 527 guruşu bulunmaktadır (26a-2, Muharrem 1203). Bir başka yakın diyar olarak bahsedilebilecek Halep şehrine de ticaret amacıyla bir Amidli’nin gittiği anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti’nin Doğu Akdeniz’deki en önemli antrepolarından olan Halep ile eyalet merkezi durumundaki Diyarbakir arasında güçlü ticarî ilişkiler bulunmaktaydı. Halep uluslararası bir ticaret merkezi konumundaydı. Daha 17. yüzyılda burada Ermeni cemaati ticarî bazı imtiyazlar edinmiş ve bu husus Halep sicillerine yansımıştı. Ayrıca Halep’e yerleşmiş Süryanilerin önemli kısmı Mardin ve Diyarbakir’den gelmişti. Bu şahıslar kumaş ticaretinde etkinliğe sahiplerdi (Eldem vd., 2003: 31-43). Dolayısıyla Amid’deki Ermeni ve Süryanilerin burayla olan ticarî ilişkilerde aktif oldukları düşünülmektedir. İpekyolu üzerindeki bu iki büyük merkezin ticarî ilişkileri elimizdeki tereke defterine de yansımıştır. Buna göre, ticarî işlerini yürütürken Halep yolunda hayatını kaybeden Tüccar Mehmed bin Ali vârislerine 1914 guruş mîras bırakmıştır (46b-2, Rebiülahir 1203). Yakın diyar olarak anılabilecek bir başka şehir Urfa’dır. Ruha’da hayatını kaybeden Fatma binti Abdullah adlı hanım vârislerine 22 guruş bırakmıştır (16b-3, Şevval 1202). Son olarak belgelere yansıyan en yakın şehrin Ergani olduğunu belirtmek gerekir. Ergani’de hayatını kaybeden Amidli Mürdo veledi Haço adlı Zimmînin terekesi 2370 guruştur (43a-1, Rebiülevvel 1203). Eyâlet idaresine bağlı olan bu sancağın maden üretiminde önemli bir yeri vardı ve buradaki bakır ve demir madenleri Ergani Maden emirine bağlıydı (BOA, C.ADL-D.76-G.4552,20 Rebiülahir 1149). Buradan sadece demir ve bakır değil ayrıca altın ve gümüş madenlerinin de çıkarıldığı önceki çalışmalarda kaydedilmiştir (Acun, 2001: 215; Göyünç, 1975: 71-98).

Sonuç

Amid’de 1787 ile 1789 yılları arasında ölümleri deftere kaydedilen 175 kişinin % 33,2’si Gayrimüslim, % 66,8’i Müslümandır. Bu insanların % 72’si erkek, % 28’i kadındır.

Servet durumlarına bakıldığında müflis-batık durumunda olanların 8 kişi olduğu ve bunun defter geneline oranının % 4,5’a denk geldiği görülmektedir. 8’inin Müslüman erkeklerden oluştuğu bu tabloda, kadınların borçlanma olgusunda erkeklerin çok gerisinde

kaldığı görünmektedir. Bu cümleden olmak üzere benzer husus, Zimmîlere de teşmîl edilebilir.

Yoksullar dilimi olarak düşünülen 100 guruş ve altı mîras bırakanların toplamı 44'tür. Bu sayı % 25,1'e tekabül etmektedir. Bunların 16'sı kadın iken 28'i erkektir. Anılan 44 kişinin 30'u Müslüman olup bu sayı, bu aralığın % 68'ine, 14'ü Zimmi olup bu da % 32'ye denk düşmektedir. Bu aralıkta/diyagramda tüccar, değirmenci ve keşiş gibi meslekî unvanlara rastlanırken dinî unvanlardan ise sadece hacı unvanlı bir kimseye tesadüf edilmiştir.

Orta tabaka olarak değerlendirilen 100-1000 guruş arası tereke sahiplerine bakıldığında bu aralıkta 91 kişinin bulunduğu ve bunun da defter geneline oranının % 52'ye karşılık geldiği görülmektedir. Bunların 67'si erkek 24'ü kadındır. 59 Müslüman diyagramın % 65'ine, 32 Zimmî ise % 35'ine tekabül etmektedir. Bu dilimdeki meslekî unvanlar gazzaz, tüccar, yağmurcular şeyhi, basmacı, debbağ, neccar, bakkal ve dikiciye aittir. Sosyal statü alametleri arasında ise 10 hacı, 1 seyyit, 1 hâfız, 2 molla, 4 efendi ve 4 ağa unvanına rastlanmıştır. Statü ve meslekî unvanların en yoğun olduğu diyagram orta tabakaya ait olandır.

Zenginler olarak düşünülen 1000 guruş ve üstünde servet sahiplerinin sayısı 30 olup bunun defter geneline oranı % 17,1'dir. Bunlardan 3'ünün serveti 5000 guruşun üstündedir. En zengin bu 3 kişi Müslüman ve erkektir. Bu diyagramdaki 30 kişinin 23'ü erkek, 7'si kadındır. Dinî farklılıkta ise 20 Müslüman % 66,7'ye, 10 Zimmi % 33,3'e isabet etmektedir. Zenginler aralığındaki meslekî unvanlar arasında yorgancı, bakkal, pamukçu, kelekçi, kavaf, iplikçi, kürekçi, ipekçi ve tüccar yer almaktadır. Meslek çeşitliliğinin en yüksek olduğu aralık burasıdır. Bu aralıktaki kişilerin neredeyse % 30'u meslekî bir unvan sahibi olmakla vurguyu hak eden bir özellik kazanmaktadır. Dikkat edilirse, orta tabakadaki 91 kişi arasında sayılan meslekî unvan 8 adettir. Ayrıca altı çizilecek bir başka husus ise meslek erbabı arasında ciddi oranda dikkat çeken Zimmîlerdir. Zimmîlerin bu durumu onların ağırlıkla şehirli profiline sahip olduğuna işaret etmektedir.

Defterde yüzdeler oranları esas alındığında Zimmîlerin genele oranının %30-35 aralığında seyrettiği görülmektedir. 16. yüzyılda ise bu oran % 41 civarındadır. Zimmîlerin defterdeki ve önceki çalışmamızdaki¹² veriler de göz önüne alındığında ihtida etmeye yatkın olmadığı veya göç etmediği sonuçlarına ulaşılabilir. Amidli Zimmîler ehl-i zimmet durumlarını korumuşlardır.

Meslekler arasında bakkal esnafının kazancının önem arzettiği düşünülmektedir. Defterin 15.000 guruşa yakın bir servete sahip olan en zengini bir bakkaldır. Diğer birinin ise 4447 guruş mîras bıraktığı, ve bir diğerrinin 975 guruş servete sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu iki bakkalın molla unvanına sahip olmaları diğer vurgulanası bir husustur.

¹² Ercan Gümüş, "18. Yüzyılın İlk Yarısında Amid Kazası", Basılmamış doktora tezi, Gazi Üniversitesi SBE, 2014, Ankara.

Tüccar esnafının yoğun olarak görüldüğü dikkatlerden kaçmamaktadır. Dışarıda ölen Amidlilerin çoğu tüccardır ve bunların da çoğu Zimmîdir. İstanbul'da ölen 8 kişinin 6'sı Zimmîdir. Ayrıca dışarıda ölenlerden 3'ü müflis durumdadır. Dışarıda ölen 18 Amidlinin 9'u Zimmî, 9'u Müslümandır. Bu husus ise dışarı ile ilişkilerde Zimmîlerin daha etkin ve hareketli olduğuna delil sayılabilir.

Mekân âidiyetine bakıldığında defterdeki 175 kayıttan sadece 4'ünün, ki bu % 2,3'e denk gelir, köylü profiline sahip kişilere ait olduğunu, geri kalanların ise % 97,7 oranı ile ezici çoğunluğu şehirlilere ait olduğunu göstermektedir. Şehre dışarıdan gelip burada ölen 7 kişi bulunmaktadır. Ancak Amid dışında ölen 18 kişi dikkat çekmektedir. Bunların 8'i İstanbul'da, 2'si Şam'da, 2'si Kahire'de, 1'i Mısır'da (şehir belirtilmemiştir), 1'i Halep'te, 1'i İzmir'de, 1'i İzmit'te, 1'i Ergani'de ve sonuncusu ise Ruha'da hayatını kaybetmiştir. Amid'de ölen köylülerin 4'ü de yakındaki köylerdendir. Bunların bıraktığı servete bakıldığında 4'te 3'ünün 100 guruş altındaki yoksullar aralığında yer aldıkları görünmektedir. Bundan hareketle kırsal yaşamın bu yıllarda servet biriktirmek için elverişli imkânlar sunmadığı sonucuna ulaşılabilir.

KAYNAKÇA

1- Arşiv Kaynakları:

-BOA, C.ADL-D.76-G.4552,20 Rebiülahir 1149.

-DŞS, 3757 Numaralı Defter.

2- İnceleme Eserler:

Acun, Fatma,(2001), “16. Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler”, I. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu 27-28 Ekim 2000, Neyir Matbaacılık, Ankara.

Artan, Tülay, (1998), “Terekeler ışığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp’te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış: Orta Halliliğin Aynası”, 18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp’te Sosyal Yaşam, (ed: Tülay Artan), TVYY, İstanbul.

Aktan, Hamza, (2005) “Miras”, DİA, C. 30, TDVY, İstanbul, s. 143-145.

Aydın, M. Akif (1998), “Eyüp Şeriye Sicillerinden 184, 185 ve 188 No’lu Defterlerin Hukuki Tahlihi”, 18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp’te Sosyal Yaşam, (ed: Tülay Artan), TVYY, İstanbul.

Bruinessen, Martin van -Boeschoten, Hendrik, (1997), Evliya Çelebi Diyarbakır’de, çev: Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul.

Canbakal, Hülya, (2009), 17. Yüzyılda Ayntâb, Osmanlı Kentine Toplum ve Siyaset, İletişim Yayınları, İstanbul.

Eldem, Edhem – Goffman, Daniel – Masters, Bruce, (2003), Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti, Halep, İzmir ve İstanbul, TVYY, İstanbul.

Er, İlker,(2009), “Balıkesirli Tereke Sahipleri Hakkında Sosyokültürel Açından Bazı Değerlendirmeler (1670-1700)”, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 12, S. 21, ss. 368-376.

Faroqhi, Suraiyya, (1998), “Eyüp Kadı Sicillerine Yansıdığı Şekliyle 18. Yüzyıl “Büyük İstanbul”una Göç”, 18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp’te Sosyal Yaşam, (ed: Tülay Artan), TVYY, İstanbul.

Goffman, Daniel (2004), Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700, Kitap Yayınevi, İstanbul.

Göyünç, Nejat, (1975), “XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu’nun Ekonomik Durumu (Kanuni Süleyman ve I. Selim Devri)”, H.Ü. Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar, Ankara, H.Ü. 1975, s. 71-98.

Gürhan, Veysel, (2012), XVIII. Yüzyılda Mardin Şehri, Gazi Üniversitesi SBE, basılmamış doktora tezi.

İlhan, Mehdi, (2000), Amid (Diyarbakır), TTK, Ankara.

İnalçık, Halil, (1998), “Eyüp Sicillerinde Toprak, Köy ve Köylü”, 18. Yüzyıl Kadı Sicilleri

Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam, (ed: Tülay Artan), TVYY, İstanbul.

Kankal, Ahmet – Özcoşar, İ.- Güneş, H. H.- Gürhan, V., (2007), 248 Nolu Mardin Şer'iyeye Sicili Belge Özetleri ve Mardin, İstanbul.

Köstüklü, Nuri, (2008), “Osmanlı-Türk Aile Kurumu Araştırmalarında Tereke Defterlerinin Yeri ve Önemi (19. YY. Örnekleri Çerçevesinde)”, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1/1, s. 17-26.

Lowry, Health W., (2010), Trabzon Şehrinin İslâmlaşması ve Türkleşmesi, 1461-1583, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Metin, Rafet, (2013), “Tereke Kayıtlarına Göre XVIII. Yüzyılda Gebze'de (Gekbuza) Sosyal Hayata Dair Genel bir Bakış”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 6, s. 26, s. 362-374.

Özcan, Tahsin, (2005), “Muhallefat”, DİA, C. 30, TDVY, İstanbul, s. 406-407.

Pakalın, M. Zeki, (1971), Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, MEB, İstanbul.

Pamuk, Şevket, (2012), Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi, TVYY, İstanbul.

Şemseddin Sami, (2007), Kamus-ı Türki, Çağrı Yayınları, İstanbul.

Taş, Kenan Ziya – Özcoşar, İ. – Güneş, H. H.- Gürhan, V. (2006), 195 Nolu Mardin Şer'iyeye Sicili Belge Özetleri ve Mardin, İstanbul.

3- İnternet Kaynakları:

(<http://www.uludagsozluk.com/k/kavaf/> 25.01.2016 tarihinde ulaşıldı.)